
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐ ԱՐՏԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՈՒՄ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արտաշատի հնագիտական արշավախումբը 2009 թ. ամռանը և աշնանը շարունակեց աշխատանքները քաղաքի հյուսիսարևմտյան տեղամասում, Արաքսի ձախ ափին, գետից 70 մ հեռավորությամբ, բլրի վրա, առաջին հարթակի (մ. թ. ա. II դ.) արևելյան պատի դիմացի եռանավ բազիլիկի արևելյան հատվածում: Բլրակի վերին մասում բացվեցին Ապոլոն-Տիրի տաճարի հիմնապատվանդանի պատերը (արևելյան պատի երկ.՝ 22 մ, հարավ.՝ 31.50 մ, հյուսիս.՝ 2.80 մ, որի շարունակությունն աշտարակը կառուցելիս ավերել են): Արևմտյան աստիճանավոր հիմնապատի (ստիլոբատի, stylobates) մի հատվածն է միայն պահպանվել (աղ. I, 1)¹: Որմերը կառուցապատված են սև մարմարի զանգվածեղ քարերով: Որոշ հատվածներում ժայռերը ուղղահայաց հատել են պատերի երկայնքով, իսկ հարավային պատի մաս կազմող ժայռը որոշ տեղերում հարթեցվել է, որպեսզի երկրորդ շարքի քարը չսահի: Պահպանվել է հիմնապատվանդանի մի շարքը: Հարավարևելյան անկյունից, որտեղ ժայռը ավելի ցածր է, երկու շարք են շարել (բարձր.՝ 1,65 մ, աղ. I, 2): Արևելյան պատին՝ հիշյալ անկյունից 1,25 մ հեռավորությամբ դեպի արևելք, պահպանվել է ռուստիկ մշակումով և ծիծեռնակապոչ կապերով չորս կրաքարերից բաղկացած որմի առաջին շարքը (երկ.՝ 2,30 մ): Չորրորդ քարի ծիծեռնակապոչ կապը վկայում է, որ պատը շարունակվել է (աղ. I, 3): Այդ են հավաստում նաև նույն ուղղության վրա գտնվող ժայռի հարթեցված երկու աստիճանները (երկ.՝ 4,55 մ) և դրանց շարունակությունը կազմող ժայռի մեջ փորված և մեջն ագուցված կրաքարե մեծ ու փոքր սալերը (երկ.՝ 1,15 մ, ընդհանուր երկ.՝ 7 մ, աղ. II, 6):

Ծիծեռնակապոչ կապերով պատը պատվանդանի արևելյան կողմում գտնվող աստիճանների եզրային պատն է: Տաճարի հրապարակը 1500 քառ. մ է: Այն ունի տաճարի կրաքարի տաշեղներից բաղկացած, լավ տոփանված մակերես: Պարզվում է, որ տաճարի քարերը մշակվել են տեղում:

Պատվանդանի հյուսիսարևելյան պատի մոտ, հատակին գտնված Արտաշատի քաղաքային պղնձե դրամը (աղ. I, 4, թվագրվում է մ. թ. 4-6 թթ.) և վերը նշված ծիծեռնակապոչ կապերով պատը հավաստում են, որ վերջինս Արտաշես Առաջինի կառուցած տաճարն է: Բլրակի հարթեցված գագաթը, որի վրա բարձրացել է կրաքարե սյունաշար տաճարը, արևելյան կողմում գտնվող սրբազան հրապարակից բարձր է երեք մետրով: Հիմնապատվանդանի բարձրությունը թելադրված է ռելիեֆով: Աստիճանները ակներևաբար եղել են տասը (բարձր.՝ 30 սմ): Վերջիններս հյուսի-

¹ Չափագրությունը՝ ճարտարապետ Ամինա Կանեցյանի:

սային կողմից եզերող պատը տակավին չի հաջողվել գտնել: Սակայն, եթե նկատի ունենանք աստիճանները հարավային կողմից եզերող պատի հեռավորությունը, ապա այն պետք է հավասար լիներ հյուսիսային կողմի պատի հեռավորությանը՝ հաշվի առնելով, որ այդ պատերը առնվազն 1-1,5 մ լայնությունից հետո պետք է ունենային անմիջապես աստիճաններից հարող պատ: Հետևաբար, աստիճանների լայնությունը լինելու էր 16,5 կամ 17,5 մ:

Տաճարի դիմացի հրապարակից գտնվել է կրաքարից մշակված մի մեծ սալ (երկար.՝ 1,3 մ, լայն.՝ 82 սմ, բարձր.՝ 46 սմ), որը հավանաբար ցելլայի քարն է՝ ձուլված կաղապարի մեջ, կրաշաղախե կիսակլոր հարդարանք, շեղանկյունաձև և օվնաներով (ծվածև) զարդարված մաս (աղ. II, 11): Վերին մասում փոքր կլոր փոսիկ ունի՝ մետաղյա ծողի օգնությամբ պատին ազուցելու համար (բարձր.՝ 23,35 սմ, լայն.՝ 14,44 սմ):

Շոգեբաղնիքի սենյակ տանող միջանցքի հարավարևելյան անկյունից պատը թեքվում է արևմուտք: Ի տարբերություն հարթակների մյուս պատերի՝ այն ունի աստիճանավոր հիմնապատ (ստիլոբատ, աղ. II, 10, լայն.՝ 25 սմ): 2008 թ. ամռանը բացվել է նաև պատի 4,30 մ հատվածը (լայն.՝ 2,3-2,5 մ): Այն շարված է կրաքարե և տուֆե խոշոր, զանգվածեղ քարերով: Հարավային պատի ներքուստ բացված հատվածի վրա (բարձր.՝ 3,5 մ) միջնադարում դրվել է ավելի նեղ պատ: 2009 թ. բացվել է նաև հարավային պատի շարունակությունը (արտաքուստ՝ 16,60 մ, աղ. I, 1, II, 12, ներքուստ՝ 12,45 մ), որտեղից այն թեքվել է դեպի հյուսիս (բարձր. ստիլոբատով՝ 4,10 մ): Արևմտյանի միայն վերին մասն է բացվել (բարձր.՝ 1 մ, լայն. նույնն է՝ 2 մ, երկարությունը հավասար է արևելյանին, արտաքուստ 12,40 մ է, ներքուստ՝ 10 մ): Վերջինիս միայն ներսի երեսի շարն է պահպանվել՝ արտաքուստ քարերը 5,20 մ հետո չեն շարունակվում: Ե՛վ արևմտյան, և՛ արևելյան պատերն ընդհատվում են վերոհիշյալ ծիծեռնակապոչ կապերով պատի ուղղությամբ, որից հետո խճաքարե լիցք է: Կարծում ենք՝ նույն լայնակի պատը պետք է լիներ հյուսիսային կողմում: Արևելյան և հարավային պատերի վրա դռան բացվածքը բացակայում է: Արևմտյանը մաքրելուց հետո էլ եթե դուռ չունենա, պետք է ենթադրել՝ մուտքը եղել է վերևից (առաստաղից): Թեև սենյակի ներսը մաքրված չէ, սակայն համոզված կարելի է ասել, որ տաճարի մերձավորությամբ այդպիսի լայն պատերով սենյակը կարող էր լինել զանձատուն, որտեղ պահվում էին Ապոլոն-Տիր աստծուն նվիրաբերվող ընծաները (աղ. I, 1, II, 12):

Հայաստանի հեթանոսական տաճարների նշխարների, նվիրատվությունների մասին են վկայում հայ և օտար գրավոր աղբյուրները: Պլուտարքոսը հավաստում է, որ «Տիգրանակերտը լի էր զանձերով և աստվածներից նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով, քանզի մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները, ցանկանալով հաճոյանալ թագավորին, միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շինության ու ընդարձակման համար»²:

Ազաթանգեղոսը հիշատակում է հայ Արշակունի թագավորների՝ իրենց տոհմի հայրենական ութ պաշտամունքի վայրերին (տաճարներին) կատարած նվիրատվություններն ու զոհաբերությունները: Խոսքով թագավորը, պատերազմում հաղթելով պարսից թագավորին, վերադառնալով Հայաստան, «հրաման տվեց բոլոր կողմերը պատվիրակ ուղարկել, հրովարտակներ հղել՝ հրամայելով յոթ մեծանների բազիլիկներին ուխտի գնալ, պաշտամունք կա-

² Plut., Lucul, XXVI (Плутарх, Лукулл. XXVI. Сравнительные жизнеописания в трех томах. Т. II. М., 1963):

տարել աստվածների կուռքերին: Իր Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, ոսկեղեն ու արծաթեղեն զարդեր՝ փողփողուն ծուպերով, պասկներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկի պասկներ ու արծաթ զոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու արծաթ, պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ զարդեր: Մեկ հինգերորդ բաժին հանեց բերված հարուստ ավարից և մեծ պարագաներ շնորհեց քուրմերին, իսկ իր հետ եղած զորքին ընծաներ տվեց ու արծալեց»³:

Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչը կործանեց հեթանոսական աստվածների մեհյանները և իրենց կալվածքներով ու գանձերով շնորհեց եկեղեցիներին: Արտաշատի Անահիտի տաճարն ավերեցին «...և ամբարված գանձերը աղքատներին, տառապյալներին ու չքավորներին բաժանեցին: Դաստակերտներն ու սպասավորներին, քրմերով հանդերձ եկեղեցու պետքերին ծառայելու համար»⁴: Երբ Կեսարիայից «եկավ հասավ Հայաստանի սահմանները, Գրիգորը լսեց, թե Վահկանյան մեհյանը մնացել է Տարոնի երկրում՝ մեծագանձ մեհյանը լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձոնած բազում նվերներով: Պաշտամունքի ութերորդ հռչակավոր [վայրն] էր Վիշապաքաղ Վահագնի անվամբ, Մեծ Հայքի թագավորների զոհերի տեղը»⁵: Նույնը կատարվեց նաև մյուս տաճարների հետ⁶: Այսպիսով, Միհր-Ապոլոն-Տիրի տաճարը պետք է ունենար ոչ միայն գանձատուն, այլև դաստակերտներ, կալվածքներ, արոտավայրեր՝ զոհաբերվող կենդանիների համար: Վերոհիշյալ Միհր-Ապոլոն-Տիրի գանձատունը քանդվել⁷ և թալանվել է այդ ժամանակ: Տաճարի հիմնապատվանդանի հարավարևելյան անկյան դիմացի հողի լիցքից հայտնաբերվել է կրաքարե փոքր զոհասեղան (բարձր.՝ 12 սմ, լայն.՝ 7x8 սմ), որը, ըստ երևույթին, տաճարին արված նվիրատվություն է (աղ. II, 9):

«Գանձատան» արևմտյան պատի պահպանված վերին շարքի մեջ, որն ավելացվել է վաղ միջնադարում, հայտնաբերվել է հոնիական երեք խոյակ և ջարդված խոյակի տարբեր մասեր (աղ. III, 14, 15): Այդ շարքում կան նաև կանեյուրներով սյան գլանի գանազան հատվածներ: Խոյակների (վոյուտայի) ոլորագարդերի միջանկյալ մասերը հարդարված են երեք ձվաձև զարդերով, որոնք իրարից անջատված են ներքև ուղղված նետասլաքներով: Չվաձև զարդերը եզրերում ավարտվում են երկու կամ երեք տերևաձև ռելիեֆ զարդերով: Ի դեպ, խոյակների այդ հատվածի ձևավորումները իրարից տարբեր են: Նմանօրինակ հարդարանքով խոյակ հանդիպում է նաև Գառնիի տաճարի խոյակների մեջ⁸: Վերջիններիս սյան վրա հաստատվող կողմն ունի 7-8 սմ բարձրության կամարակապ

³ Ագաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Եր., 1977, § 22 (աշխարհաբար թարգմանությունը ներածականով ու ծանոթագրություններով՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի): Պլուտարքոս, Ջուզահեռ կենսագրություններ, Լուկուլլոս, XXVI, «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, Եր., 1981, էջ 238:

⁴ Ագաթանգեղոս, § 781:

⁵ Նույն տեղում, § 809:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, § 784, 786, 790:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, § 781:

⁸ Տե՛ս Սահինյան Ա. Ա., Գառնի, Եր., 1985, նկ. 29 էջում:

կանեյլուրներ: Դրանք նախորդ տարի Արտաշատում հայտնաբերված կանեյլուրներով սյուների վրա դրվող խոյակներ են: Խոյակների վոլյուտայի մոդուլի համաձայն՝ տաճարի բարձրությունը պատվանդանի հետ միասին մինչև ծածկը եղել է 11 մ: Ուշագրավ է նաև հարթակի արևելյան պատի հարավային մասում հայտնաբերված հոնիական խոյակի կրաքարե բեկորը: Պահպանվել է վերջինիս միջվոլյուտային տարածքի մեջ արված երեք գորելեֆ իոնիկներով հատվածը: Ինչպես հայտնի է, հոնիական օրդերով խոյակներով է օժտված Գառնիի տաճարը (առաջին դարի երրորդ քառորդ՝ մ. թ. 77 թ.): Ա. Սահինյանը կարծում է, որ Գառնիի տաճարում կիրառված հոնիական օրդերի համակարգը հիմնականում ունի փոքրասիական ծագում⁹: Նմանօրինակ մի խոյակ հայտնաբերվել է Վրաստանում, Սարկինե հնավայրից¹⁰: Այդօրինակ խոյակները Վիտրուվիոսն անվանում է հոնիական՝ պատճառաբանելով, որ նրանք առաջինն են օգտագործել¹¹ : Վիտրուվիոսը գրում է. «...խոյակների վրա տեղավորեցին ոլորագարդեր, որոնք գանգրացրած խոպոպների նման կախվում էին աջից և ձախից, նրանց առջևի մասերը զարդարեցին կիմատիներով և պտղաշղթաներով, իսկ ողջ բնի վրայով անցկացրեցին անուսնացած կնոջ զգեստի ծալքերի նման վայր իջնող կանեյլուրներ»¹²: Կ. Վ. Տրևերը նշում է, որ դրանք Արևելքում ավելի վաղ էին հայտնի, քան հույների մոտ, և վկայակոչում է Ե. Ջերգֆելդի հրատարակած Մարաստանում գտնվող Da-ս-dukta-ի (մայր և աղջիկ) մ. թ. ա. VII դ. դամբարանը¹³, որի ճակատի չորս սյուների խոյակները հարդարված են պարուրած ցալարագարդերով: Ջերգֆելդը դրանք համարում է «նախահոնիական»: Կ. Վ. Տրևերը դա հիմնավորում է նաև նրանով, որ Յայաստանում, հին Մարաստանում (իրանական Քրդստանում և Լուրիստանում) նմանօրինակ խոյակները ավանդաբար պահպանվում են նաև հետագայում: Միջնադարի ճարտարապետներից Ալբերտին ոլորագարդի ծագումը կապում է ծառի կեղևի հետ¹⁴:

Չելլենիստական աշխարհը, այդ թվում նաև հոնիացիները, սերտ կապերի մեջ էին արևելյան ժողովուրդների հետ, ենթարկվել են նրանց մշակույթի ազդեցությանը, ծանոթ են եղել շինարարական արվեստի նվաճումներին: Ըստ Չարտմանի՝ դրա արդյունքն է խարսխի հատուկ ձևի ստեղծումը «... և այնուհետև խոյակներում գալարագարդեր (խխունջներ, պարույրներ) մտցնելը, որ հայտնաբերվել է խեթերի և ասորեստանցիների մոտ: Ատտիկական հողի վրա տեղափոխված հոնիական ոճը հասնում է իր ամենակատարյալ արտահայտությանը և միաժամանակ առանձին ճարտարապետական մասերի յուրահատուկ ձևավորմանը»¹⁵:

⁹ Տե՛ս **Սահինյան Ա. Ա.**, Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Եր., 1983, էջ 166, տախտ. IX:

¹⁰ Տե՛ս **Ապակիզե Ա.** Города древней Грузии. Тбилиси, 1968, էջ. 50, նկար 11, աղյուսակ XXI, 2, **Գурам Кипиани.** Капители. Архитектура Грузии античного периода. Тбилиси, 1987, էջ 65, աղյուսակ XIV-XVII:

¹¹ Տե՛ս **Вурпуван, IV, I, 7**

¹² **Вурпуван, IV, I, 8**

¹³ Տե՛ս **Herzfeld E.** Iran in the Ancient East, Oxford, 1941, էջ 207, pl. XXXV-XXXVIII, տե՛ս նաև՝ **Треввер К. В.** Очерки по истории культуры Древней Армении (II в. до н. э.- IV в. н.э.), Москва-Ленинград, 1953, էջ 74-75, նկ. 18, "Всеобщая история архитектуры в 12 томах". Т I. М., 1970, էջ 310, նկար 21:

¹⁴ Տե՛ս **Альберти, VII, VI:**

¹⁵ **Гартман.** История архитектуры. М., 1936, с. 42.

Յոնիական օրդերի արմատները Արևելքում են նշմարում Շուազին և ուրիշներ¹⁶: Շուազին գրում է. «Բավական է հայացք ձգել ասիական ճարտարապետական հուշարձանների վրա համոզվելու համար, որ հոնիական օրդերը նրանց հետ ընդհանուր աղբյուր ունի: Յոնիական սյան բուլոր մանրամասները, իոնիկներով խոյակները, կանեյուրները, խարիսխները զարմանալի ճշտությամբ վերարտադրված են Պտերայի խեթական քանդակներում, այսինքն Եփեսոսի տաճարի կառուցումից շատ առաջ»¹⁷: Մ. Գրիգորյանը այն կարծիքին է, որ «խոյակն» իր ստեղծման օրից ունեցել է խոյի եղջյուրներից ընդօրինակված պարույրաձև ոլորագարդեր, եթե հայերեն «խոյակ» բառը ծագում է «խոյ» բառից, որը սկզբնապես վերաբերել է ոլորագարդով խոյակին: Յետագայում այն տարածվել է նաև առանց ոլորագարդի խոյակների վրա¹⁸: Պատահական չէ, որ Գառնիի տաճարին նախորդել են նման տաճարական կառույցներ՝ նույնպես ոլորագարդ խոյակներով: Յնարավոր է, որ Գառնիի տաճարի կառուցումից հետո կյանքի են կոչվել նաև հոնիական օրդերով այլ տաճարներ¹⁹: Դրա օգտին են խոսում վաղմիջնադարյան գալարվող ոլորագարդեր ունեցող հուշարձանները Յայաստանում (Զվարթնոց, Արուճ, Պտղնի, Զըրվեժ և այլն): Այսինքն՝ ոլորագարդով խոյակները Յայաստանում կիրառվել են անհիշելի ժամանակներից²⁰:

Տաճարին վերաբերող ամբողջական և բեկորային վիճակում հայտնաբերված վեճերը՝ ատտիկյան խարիսխը (աղ. II, 13), կանեյուրներով սյուները (աղ. III, 16, 17), հոնիական (վոյուտա) խոյակները (աղ. III, 14, 15, 16), սանդղաձև երեք շերտերի մասնատված արխիտրավի մասերը (աղ. I, 5), ֆրիզի քանդակագարդ քարը (աղ. III, 18), քիվի ատամնավոր բեկորները (աղ. III, 19) ամբողջացնում են սյուների հորինվածքը: Կարելի է ենթադրել, որ տաճարն ունեցել է հոնիական օրդերի սյունակարգ²¹:

Գանձարանի արևմտյան պատին զուգահեռ, 3 մ հեռավորությամբ բացվում է բազալտի անմշակ մեծ քարերից կավե շաղախով շարված պատ, որը չի հասնում կրաքարե ծիծեռնակապոչ կապերով պատին (բացված երկ.՝ 6 մ, լայն.՝ 125-130 սմ): Վերջինիս արևելյան երեսի քարերը կանոնավոր շարված են, իսկ արևմտյան երեսի շարը անկանոն է, անհավասար: Այս պատից դեպի արևմուտք ավելի փոքր, ջարդած բազալտից և կրաքարից շարված պատ է ձգվում (լայն.՝ 80 սմ): Այս երկուսը եռանկյունաձև միցված են հյուսիսային կողմից նույն շարվածքով կառուցված մեկ այլ պատով (աղ. III, 20): Քանի որ պեղումներն այս հատվածում դեռևս ավարտված չեն, դժվար է որոշակի հետևության հանգելը: Այստեղ, բացի միջնադարյան հասարակ խեցեղենից, երևան են եկել նաև II դ. պատկանող մանր ավազախառնուրդով բաց դարչնագույն կավից, դուրզի վրա պատրաստված, կարմիր անգոբով պատած, լավ փայլեցրած թասերի բեկորներ, ինչպես նաև մանրահատիկ բաց գույնի կավից պատ-

¹⁶ Տե՛ս **Партенев И. А., Патажкова В. Н.** Очерки истории архитектурных стилей. М., 1983, էջ 26:

¹⁷ **Огиост Шуази.** История архитектуры. Т. I. М., 1935, с. 253-254.

¹⁸ Տե՛ս **Գրիգորյան Մ. Վ.**, Ոլորագարդով խոյակները հայ ճարտարապետության մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (ՊԲՀ), 1959, № 2-3, էջ 259-263:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

²¹ Տե՛ս **Գասարջյան Ս.**, ճարտարապետական և շինարարական տերմինների ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն բացատրական բառարան, Եր., 2007, էջ 97:

րաստված, բաց դարչնագույն երանգով, վերին մասում արտաքուստ և ներքուստ (լայն.՝ 3,3 սմ) մուգ դարչնագույն թուխ անգործով հարդարված, կիսագնդաձև, փայլից զուրկ թասի մասեր (տրամ.՝ 13,2 սմ, բարձր.՝ 7,5 սմ): Շրթից 8 մմ ներքև արտաքուստ անցնում է ակոսավոր գոտի, որը պսակն անջատում է իրանից: Ե՛վ առաջինները, և՛ երկրորդը իրենց զուգահեռներն ունեն Արտաշատի դամբարանադաշտի և VIII բլրի այդ շերտի խեցեղեն գտածոների մեջ²²:

Պեղումներով հայտնաբերվել են նաև տաճարի նաոսի (ցելլայի) գլխավոր սենյակի (սրբատեղի) շարի խոշոր վեմեր, հատակի, անտի (աղ. III, 21), աստիճանների քարեր. տակավին դժվար է որոշել, թե ինչ չափեր է ունեցել ցելլան: Հայտնաբերվածն ակներևաբար 22X31.5 մ չափերի բարձր (3 մ) հիմնապատվանդանի վրա տեղադրված հունահռոմեական պերիպտերոս է: Տաճար են բարձրացել արևելյան կողմի լայն աստիճաններով: Տաճարի հրապարակից հայտնաբերված կղմինդրների (սուլենների և կալիպտերների) բեկորները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ տաճարն ունեցել է երկթեք տանիք: Ինչպիսին են եղել նաոսի և արտաքին սյունասարահների առաստաղները՝ առայժմ դժվար է ասել:

Գառնիի տաճարի ավերակները հայտնի էին, և այն համարվում էր այդօրինակ միակ կառույցը Հայաստանում՝ «որպես պատահական ճարտարապետական հուշարձան»: Արտաշատի պեղումներով հայտնաբերված տաճարի ավերակները հավաստում են, որ ունենք գեղեցիկ կառուցված սպիտակավուն երկրորդ շքեղ տաճարը, որը հայ հնագիտության XXI դարասկզբի ամենախոշոր գյուտերից մեկն է: Այն հնարավորություն է տալիս նորովի դիտարկել Արտաշատ մայրաքաղաքի, ինչու չէ՝ նաև Հայաստանի հելլենիստական շրջանի պատմությունն ու մշակույթը:

Հելլենիստական հարթակի արևելյան պատի դիմաց եռանավ սրահի (բազիլիկայի²³) արևելյան հատվածում պեղումներով բացվել է յոթերորդ մույթը, ութերորդը միջնադարում ավերվել է (աղ. II, 8): Սրահն ունի արևելք-արևմուտք դասավորված երկու շարք մույթեր, որոնցով բաժանվել է երեք նավի: Կենտրոնական նավն ավելի լայն է (4,40 մ), քան եզրայինները: Հարավային նավի լայնությունը (3,30 մ) գերազանցում է հյուսիսայինին (2,55 մ): Թեև սրահի արևելյան պատը տակավին չի բացվել, սակայն, եթե ընդունենք, որ մույթերի թիվը չորս զույգ է, վերակազմությունից պարզ է դառնում, որ սրահի մակերեսը 252 քմ է (լայն.՝ 12,40 մ, երկ.՝ 20.60 մ): Սակայն հնարավոր է նաև այն, որ դեպի արևելք կարող է շարունակվել և ունենալ նաև խորշ (աբսիդ): Հարցի պատասխանը կպարզվի միայն արևելյան պատը հայտնաբերելուց հետո:

Սրահի կավե շաղախով շարված մույթերը մ. թ. II դ. վերջին և III դ. սկզբին փոխարինվել են կրաշաղախով կառուցված և բազմերանգ որմնանկարներով հարդարված մույթերով: Վերջիններս IV դ. 30 սմ բարձրացվել են: Բազիլիկ կառույցները լուսավորվել են պատի վերին մասի նեղ լուսամուտներով²³: Տանիքն ակներևաբար եղել է փայտակերտ:

²² Տե՛ս **Խաչատրյան Ժ. Ղ.**, Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977 թթ. պեղումները), Եր., 1981, էջ 108-143, **Խաչատրյան Ժ. Ղ., Կանեցյան Ա. Գ.**, Արտաշատի VIII բլրի շերտագրությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, № 9, էջ 76-91:

²³ Տե՛ս "Словарь Античности". М., 1989, էջ 69, **Գասարջյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 31-32:

Հայտնաբերված կղմինդրների բեկորները վկայում են, որ այն ունեցել է կղմինդրե ծածկ:

Սրահի հյուսիսային պատի արևելյան ծայրին XII-XIII դդ. զետեղվել է թոնիր (տր.՝ 80 սմ): Հյուսիսային՝ պահպանված պատի բարձրությունից (80-100 սմ) հայտնաբերվեցին ուշ միջնադարյան հասարակ խեցեղենի բեկորներ, իսկ հատակի վրայից գտնվեց Օգոստոս կայսեր պատկերով Անտիոքում կտրված պղնձե դրամ (աղ. II, 7), որի դիմերեսին կայսրի գլուխն է՝ դեպի աջ, դիմացը դրոշմված է փոքր կիսանդրի, որը հիշեցնում է Հերկուլեսին: Սրահի հյուսիսարևմտյան հատվածում ի հայտ եկան սև և կարմիր անգործով պատած, փայլեցված առաջին դարի խեցեղեն անոթների բեկորներ և օվալաձև, երկար կոթով (թերի) բրոնզե գեղեցիկ հայելի:

Ինչպես հայտնի է, բազիլիկները Հունաստանում ծառայել են իբրև քաղաքացիական շինություն: Հռոմեացիների օրոք վերջիններս դատավարությունների, գործարքների, առևտրի և այլ աշխարհիկ բնույթի հավաքատեղիներ էին: Այն կարելի է համարել ժամանակակից «բորսայի» հետ:

Այդ են վկայում նաև Ապոլոն-Տիրի տաճարի տարածքից 2003-2009 թթ. պեղումներով հայտնաբերված պղնձե դրամները (64). վաթսուներ գտնվել է սրահից և կից կառույցից²⁴: Հայաստանի վաղմիջնադարյան բազիլիկներն ուսումնասիրողները, տեղական նախաքրիստոնեական շրջանի ճարտարապետական հուշարձանների մեջ դրանց նախատիպերը չգտնելով²⁵, այն համարել են բյուզանդական, սիրիական, փոքրասիական, միջագետքյան²⁶ և այլն: Թ. Թորամանյանը կարծում էր, որ վաղմիջնադարյան բազիլիկների ակունքները պետք է որոնել հեթանոսական տաճարների մեջ²⁷: Բազիլիկների մեջ ամենանախնական վիճակում պահպանված կառույցը համարվում է Քասաղի²⁸: Ալեքսանդր Սահինյանը, հետազոտելով Քասաղի բազիլիկան, նշել է, որ այն գտնվում է Ապարանում, որը համարում է հայ Արշակունիների ամառանոցային նստավայրերից մեկը, իսկ բազիլիկան՝ նրանց աղոթատեղի²⁹: Սահինյանը այն կարծիքին էր, որ «բազիլիկայի հիմնական կառուցվածքը առնչվում է նախաքրիստոնեական, իսկ հետագա հավելվածքները՝ քրիստոնեական վաղ շրջանի ճարտարապետական արվեստի հետ»³⁰:

Սիրիան, Բյուզանդիան և ընդհանրապես այս տարածաշրջանի երկրները միմյանց հետ տնտեսական և մշակութային սերտ կապերի մեջ էին, բոլորն էլ IV դ. սկզբին ընդունել էին քրիստոնեությունը, և նոր էին որոշվելու պաշտամունքի հետ կապված խնդիրները: Հնարավոր է, որ մինչ այդ հեթանոսական տաճարները հարմարեցվել են կամ ավերվածի տեղը

²⁴ Տես **Խաչատրյան ժ.**, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ և ուշագրավ ծեսով թաղում Արտաշատից, ՊԲՀ, 2005, № 2, էջ 224, 226, **Մույնի՝** Նորահայտ մոնումենտալ շինություններ Արտաշատից, «Էջմիածին», 2007, հունվար, էջ 31, 38, 43, **Խաչատրյան ժ., Կանեցյան Ա.**, Արտաշատի 2005-2006 թթ. պեղումների արդյունքները // Հին Հայաստանի մշակույթը, XIV, էջ 227, **Վարդանեան Ռուբեն**, Պղնձե դրամների գանձ՝ Արտաշատի հնագիտական պեղումներից, «Հանդես Ամսօրեայ», 2009, № 1-12, էջ 33-66:

²⁵ Հելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանի ոչ մի հուշարձան դեռևս պեղված չէր:

²⁶ Այդ մասին գրականությունը տես **Սահինյան Ա.**, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետություն, Եր., 1955, էջ 5-20:

²⁷ Տես **Թորամանյան Թ.**, Տեկորի տաճարը, Թիֆլիս, 1911, էջ 76-77:

²⁸ Տես Մույն տեղը:

²⁹ Տես **Սահինյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 236:

³⁰ Նույն տեղում:

փայտից եկեղեցի են կառուցել, կամ էլ, համաձայն Ագաթանգեղոսի, պաշտել են խաչերը, որոնք խորհրդանշել են մարդկության համար Քրիստոսի և նահատակների չարչարանքները³¹:

Հինգերորդ դարը շրջադարձային էր հայոց եկեղեցու և ժողովրդի կյանքում³²: Կրոնափիլիսոփայական միտքը հասունացավ, մշակեց ու կանոնակարգեց հավաստի խորհրդանշանները, եկեղեցական ողջ արարողակարգը, տաճարների կառուցման սկզբունքները, քրիստոնիայի թաղման ձևը, ծեսը, խաչակնքելու կարգը և այլն: Մ դ. պաշտամունքային կառույցները՝ եկեղեցիները, սկզբնապես կարող էին ունենալ որոշ ընդհանրություններ, որոնք աստիճանաբար սրբագրվելու էին և ազգային էին դառնալու:

Ցավալի է, որ առ այսօր Հայաստանից մեզ հայտնի են հունահռոմեական տիպի տաճարներ (Արտաշատ, Գառնի), բայց տեղական արևելյան տիպի տաճարներ չունենք: Ապարանն իր դիրքով, զովասուն կլիմայով, սառնորակ ջրով, իրոք, Արշակունիների ամառանոցներից մեկն էր: Այդ են վկայում տեղանունը՝ Ապարան-ապարանք, հունարեն արձանագրությունը: Ապարանք կարող էր կոչվել միայն արքայական պալատը և ոչ թե նախարարի նստավայրը³³: Արքայական ամառանոցի տաճարը չէր կարող այդքան մեծ լինել: Երրորդ դարում արդեն պետք է կառուցեին հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջանին բնորոշ տաճար, ինչպես Արտաշատում և Գառնիում:

Արտաշատի սրահի, սակայն, լրիվ բացելուց հետո միայն պարզ կդառնա ճարտարապետական կերպարը: Առայժմ կարելի է ենթադրել, որ վերջինս կարող է լինել վաղմիջնադարյան բազիլիկների նախատիպը:

Համոզված ենք, որ հաջորդ տարվա՝ 2010-ի պեղումները ի հայտ կբերեն լրացուցիչ նյութեր, որոնք հնարավորություն կընձեռեն առավել հստակ պարզաբանելու բազում իրողություններ:

Արարատի համայնապատկերի վրա՝ Արտաշատի հարթավայրային մասում (ներքին քաղաք), Արաքսի ձախ ափին, Տափերական կամրջի հարևանությամբ, բլրի գագաթին կառուցված ճարտարապետական այս յուրօրինակ, հետաքրքիր հուշարձանախումբը՝ տաճարն իր հրապարակով, հրապարակ և տաճար բարձրացող լայն աստիճաններով, հասարակական բաղնիքով, եռանավ բազիլիկով (սրահով) և այլն, կազմել են ճարտարապետական ուշագրավ համակառույց, որը երևացել է ինչպես վերին քաղաքից, այնպես էլ հեռվից՝ քաղաք տանող ճանապարհից: Իր ճարտարապետական մտահղացմամբ, դիրքով, այն քաղաքի գեղատեսիլ հատվածներից էր: Նմանօրինակ կառույցներն են, որ նշմարել են Ստրաբոնը³⁴ և Պլուտարխը³⁵ և ընդգծել քաղաքամայր Արտաշատի շքեղ քաղաք լինելը:

³¹ Տե՛ս Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց (քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ա. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ-Տեր Ղևոնդյանի), Եր., 1983, § 80, տե՛ս նաև՝ § 82, 83, 747, 749, 751, 769:

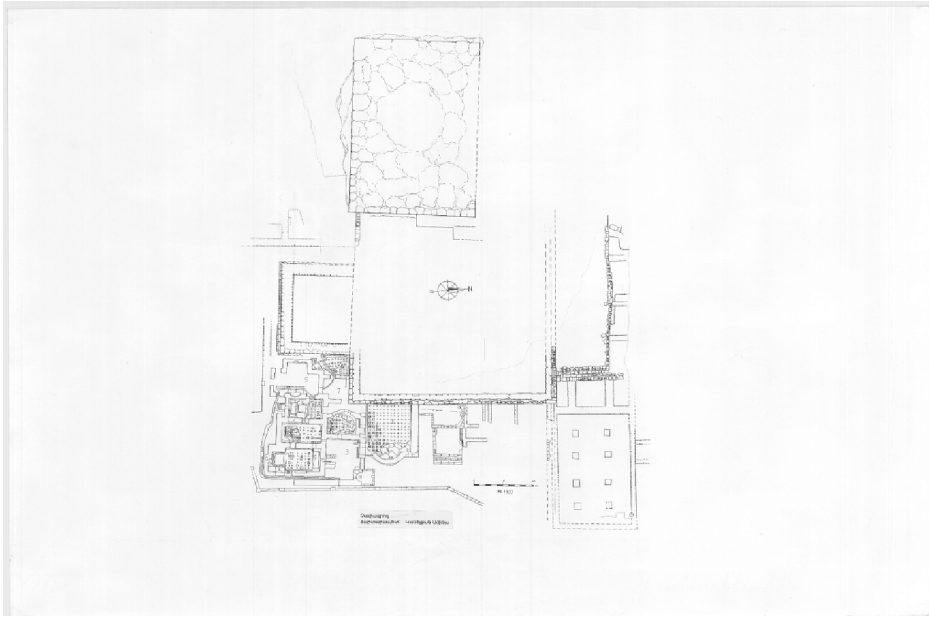
³² Տե՛ս **Խաչատրյան Մ.**, Արտաշատը Հայոց դարձի նախօրեին և հետո, «Էջմիածին», հոկտեմբեր, 2002, էջ 62:

³³ Տե՛ս **Աճառյան Հր.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Եր., 1971, էջ 230:

³⁴ Տե՛ս **Страбон**. География в 17 книгах, XII, 14. Л., 1964:

³⁵ Տե՛ս **Плутарх**. Лукулл. XXXI, 5, Сравнительные жизнеописания в трех томах. Т. II. М., 1963:

Աղյուսակ I

1

2

3

11.67 g, 26.0 mm

4

5

Աղյուսակ II

6

7

8

9

10

11

12

13

Աղյուսակ III

14

15

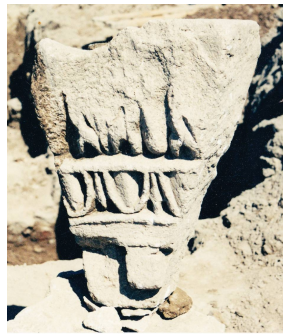
16

17

18

19

20

21

ЖОРЕС ХАЧАТРЯН - Нововыявленный языческий храм в столице Арташате. – Археологическая экспедиция в столице Арташате в 2009 г. продолжала работы на северо-западном участке древнего города, на левом берегу Аракса, на холме, в 70 м от реки, и на первой площадке (II в. до н. э.) напротив восточной стены в восточной части трехнефного зала. В верхней части холма были открыты стены стилобата (22 x 31,5 м) храма Аполлона-Тиры, сложенные из цельных глыб черного мрамора, четыре известковых камня (длина 2,3 м) восточной стены, скрепленные связками "ласточкин хвост". Были обнаружены также три известковые ионические капители, различные обломки цилиндрических колонн с каннелюрами. Строительная техника лестниц и городские бронзовые монеты Арташата (4-6 гг. н. э.) свидетельствуют о том, что храм был построен Арташесом Первым. Выровненная верхушка холма, на которой был воздвигнут храм, на 3 м выше площадки (1500 кв. м.). Найденные здесь аттические пьедестал, колонны с каннелюрами, ионические капители, разбитые на три части обломки ступенчатого архитрава, украшенный орнаментами камень фриза, зубчатые части карниза дают обобщенное представление о конструкции колонн. Можно предположить, что храм имел колонны ионического ордера. Найденные на площадке обломки черепицы позволяют предположить, что крыша храма была двускатной.

Вблизи храма открылась большая комната (изнутри 10 x 12,5 м) со стенами шириной 2 м и высотой 4,5 м, выложенными из камней с известковым раствором, которая могла быть хранилищем подношений богу Аполлону-Тиру.

Нововыявленный трехнефный зал имеет два ряда пилонов, ориентированных на восток-запад, которыми он разделен на три нефа. Хотя восточная стена зала еще не раскрыта полностью, из реконструкции становится ясно, что площадь зала составляет 252 кв. м. В конце II – начале III в. н. э. сложенные из известковых камней пилоны были заменены пилонами на известковом растворе, декорированными разноцветными фресками. Только после открытия всего зала станет ясна полная картина архитектурного строения целиком.

ZHORES KHACHATRYAN - A recently-discovered heathen temple in the capital city of Artashat. - In 2009, the archaeological expedition of the capital city of Artashat continued its work in the north-western area, on the left bank of the Araxes, on the hill at the distance of 70m, in front of the eastern wall of the first ground (II c. B.C.) and in the eastern part of a three-nave hall. The upper part of the hill revealed the walls of stylobate (22 x 31,5m) of Apollon-Tir temple, built of huge stones of black marble, four limestones of the first row (2,3 m long) of the last wall of the eastern part steps with ties like scissors. There have also been found three Ionic limestone capitals, different broken parts of the capitals and cylinder with column cannelures. The construction manner of the steps and the Artashat urban copper money (4-6 years, A.D.) testify that the temple was built by Artashes the First. The evened top of the hill, on which the temple was situated, is 3 metres high from the square (1500 sq m). The Attician base found in the area, the cannelured columns, Ionic capitals, dismembered architrave parts of the stepped three layers, the frieze stone decorated with sculptures, coggled fragments of the cornice preserve the columns' structure. It can be supposed that the temple used to have pillars of Ionic order. The tile fragments found in the square let us presume that the temple had a gable roof.

The vicinity of the temple revealed a big room with lime-built walls 2m wide and 4,5m high (inside 10 x 12,5 m), which could serve as a treasure house for the donations to God Apollon-Tir.

The recently-discovered three-nave hall has two rows of pylons arranged to east-west with the help of which it was divided into three naves. Though the eastern wall of the hall has not been opened yet, it is clear from the reconstruction that the area of the hall is 252 sq m. At the end of the II c. A.D. and the beginning of the third, the clay-built pylons of the hall were replaced by lime-built ones and decorated with those of multi-coloured frescos. The final layout of the architectural structure will be clear only after the complete opening of the hall.